

MACHT, MENINGEN & NA-APERS

Leesexemplaar



MACHT, MENINGEN & NA-APERS

Thema's uit de sociale psychologie

PROF. DR. VERA HOORENS

P E L C K M A N S

Woord vooraf

Dit is de tweede, volledig herziene editie van een boek dat vooral dient als studiemateriaal voor studenten in het hoger onderwijs. Het doel is lezers te laten zien hoe sociaalpsychologen denken en onderzoek doen, en niet om een staalkaart te bieden van alle vragen die sociaalpsychologen zich stellen of van enkel het meest ‘hippe’ of ‘meest recente’ onderzoek. Op dat vlak verschilt dit boek van meer traditionele studieboeken. Hierover vertel ik meer gedetailleerd in de inleiding.

Het boek is gegroeid uit meer dan vijfendertig jaar onderwijs- en onderzoeks-ervaring aan diverse universiteiten, vooral in Nederland en Vlaanderen. Ik dank vooral mijn leermeester, Jozef Maria Nuttin Jr., die mij geïnspireerd heeft met de liefde voor de sociale psychologie. Ik dank ook de studenten die mij door hun kritische vragen aangemoedigd hebben om mijn visie steeds scherper te formuleren en beter uit te leggen. Sommige vragen hebben mijn mening over ‘klassieke’ onderzoeken of theorieën doen veranderen – en niet zelden hebben ze mijn onderzoek geïnspireerd.

Mijn dank aan iedereen van wie ik feedback gekregen heb op voorlopige versies van de eerste editie van dit boek blijft groot. Ondertussen hebben heel wat andere studenten hun ervaringen met het boek gedeeld en heb ik er met veel meer collega's over van gedachten gewisseld. Veel mensen hebben persoonlijk feedback en suggesties gegeven, net zoals vele honderden studenten dat tijdens evaluaties van het onderwijs met dit boek hebben gedaan. Ik ben hen allen bijzonder dankbaar. Zoals degenen die vertrouwd zijn met de eerste editie van dit boek zullen merken, heb ik hun opmerkingen ter harte genomen en zoveel mogelijk in deze nieuwe editie verwerkt.

Zo heb ik sommige van de besproken onderzoekstradities uitgebreid met recente stappen in onderzoek en/of theorievorming. Dat heeft in sommige gevallen gemaakt dat ik al besproken stappen genuanceerd of, als ze achterhaald bleken, weggelaten heb. Ik heb hoofdstukken en inhoud binnen hoofdstukken herschikt. Eén bijzonder lang en complex hoofdstuk heb ik opgedeeld in drie afzonderlijke hoofdstukken, waardoor de inhoud een duidelijker structuur heeft gekregen. De vragen die ik in de loop der jaren van studenten kreeg, hebben mij ook bewust gemaakt van passages die in de eerste editie van dit boek misschien niet helemaal duidelijk waren. Het spreekt vanzelf dat ik die in deze editie verhelderd heb. Ik ben trouw gebleven aan de oorspronkelijke opzet van

het boek om een diepgaande analyse van onderzoekstradities te bespreken, liever dan een panoramisch overzicht van alle mogelijke recente studies of theorieën binnen een domein, maar ik heb voor diegenen die graag zo'n overzicht willen zien referenties toegevoegd naar recente bronnen. Daarnaast heb ik dit boek een frissere schrijfstijl gegeven en ben ik vooral ingegaan op de vraag naar een verduidelijking van de structuur. Daarom gebruik ik in deze editie meer titels en subtitels, en zijn die in tegenstelling tot in de eerste editie genummerd. Een gedetailleerdere inhoudstafel moet studenten helpen om het overzicht te bewaren en gemakkelijker die passages te vinden waar ze naar zoeken.

Op enkele verzoeken ben ik niet ingegaan. Studenten vragen soms een lijst van 'te bestuderen' trefwoorden en definities, studievragen na elk hoofdstuk, en de identificatie van belangrijke termen door die bijvoorbeeld in vette letters te drukken. Om didactische redenen heb ik die voorstellen niet gevolgd. Belangrijke technische termen en hun definities identificeren is een activiteit die op zich al bijdraagt tot de verwerking van de inhoud van een tekst. Dergelijke termen en hun definities kant-en-klaar aanreiken ontnaemt studenten die stap. Bovendien helpt de verwerking van technische terminologie in de context waarin die terminologie gebruikt wordt om zelf verbanden te leren leggen en meer inzicht te krijgen. Een afzonderlijke lijst met 'te kennen trefwoorden' uit het hoofd leren doet dat niet.

Studenten vragen soms ook om meer afbeeldingen: meer grafieken, meer tabellen en illustratieve foto's. De reden waarom ik het aantal grafieken en tabellen niet aanzienlijk uitgebreid heb en geen foto's heb opgenomen, is dat dit boek vooral gebruikt wordt in universitair onderwijs. Tijdens colleges en via digitale leerplatformen kunnen studenten heel wat illustratiemateriaal te zien krijgen. Zoals studenten die mijn eigen colleges bijwonen ondertussen weten, gebeurt dat dan ook. Een gevoelige uitbreiding van het aantal grafieken en tabellen en de toevoeging van foto's zou dit boek overigens bovendien veel omvangrijker en daardoor duurder maken – iets waar de meeste studenten en professoren, zeker met het oog op de democratisering van het hoger onderwijs, niet bepaald op zitten te wachten.

De citaten aan het begin van de hoofdstukken zijn vrije vertalingen door mezelf van citaten van schrijvers, filosofen, wetenschappers en figuren uit de media. Ze dienen als prikkel om verder te denken, en mogen dus niet worden opgevat als een samenvatting van het hoofdstuk.

Alle opmerkingen en suggesties over de inhoud en/of de vorm blijven welkom bij Vera.Hoorens@kuleuven.be.

Inhoud

Inleiding	13
1. Wat is sociale psychologie?	13
1.1. Uitgangspunten van de sociale psychologie	14
1.2. De relatie tussen sociale psychologie en mensenkennis	16
1.3. De rol van waarden in de sociale psychologie	18
2. Doel en inhoud van dit boek	20
 Methodes van sociaalpsychologisch onderzoek	 23
1. Observatie	24
2. Zelfbeschrijvingen	25
2.1. De beperkingen van zelfbeschrijvingen	25
2.2. Het nut van zelfbeschrijvingen	32
3. Correlationeel onderzoek	36
4. Het experiment	38
4.1. Basisredenering en -terminologie	38
4.2. Manipulatiechecks en pretests	41
4.3. Tussen- en binnenproefpersoonsmanipulaties	43
4.4. De macrosituatie onder controle houden	47
4.5. De beperkingen van experimenten	48
4.6. Experimenten met meerdere onafhankelijke en afhankelijke variabelen	50
5. De empirische cirkel	53
6. Slotbeschouwing	57
 Macht en onmacht	 61
1. Beheersen en beheerst worden: instrumenteel leren	62
1.1. (Soorten) versterkers en straffen	63
1.2. De rol van contingentie en contiguiteit	66
1.3. Versterkers versus straffen	69
1.4. Strategisch leren en afleren	73
1.5. Beperkingen en valkuilen	74
2. Macht als doel op zich: een lastig te onderzoeken kwestie	76
2.1. 'Ik doe het niet voor de macht'	77
2.2. Keuzes en (al dan niet expressief) gedrag... van in de wieg	81

3.	Het fijne van macht	82
3.1.	Een aangeboren voorkeur voor macht?	82
3.2.	Machtsgenoegen	84
3.3.	Macht als bescherming tegen gevolgen van aversieve prikkels	87
4.	De gevolgen van onmacht	93
4.1.	Lijden onder machtsverlies	94
4.2.	Reactantie	97
4.3.	Aangeleerde machteloosheid	98
5.	Autosociale en sociale macht als communicerende vaten	106
6.	Macht en onmacht in het 'ware leven'	108
6.1.	De machteloze want verwende (of te slimme!) mens	109
6.2.	'Lekker' niet doen wat wetgevers en hulpverleners zeggen	110
6.3.	Werkstress, generatiearmoede en de 'lamledige werkloze'	111
6.4.	Macht in het woon- en zorgcentrum en in het ziekenhuis	113
6.5.	Kiest u maar... En niet tevreden, geld terug!	115
7.	Slotbeschouwing	117
	De aanwezigheid van anderen	123
1.	Tegenstrijdige bevindingen	124
1.1.	Sociale inhibitie	124
1.2.	Sociale facilitatie	126
1.3.	Voorlopige conclusie	128
2.	Wanneer sociale inhibitie en wanneer sociale facilitatie?	129
3.	Een verklaring voor sociale inhibitie en sociale facilitatie	134
3.1.	De rol van de dominante respons in leergedrag en performantie	134
3.2.	Sociale activering van de dominante respons	135
4.	Hypothetisch-deductieve toetsing	137
4.1.	Sociale aanwezigheid activeert dominante responsen	137
4.2.	Verhoogt de aanwezigheid van anderen de fysiologische activiteit?	143
4.3.	'Mere presence' versus evaluatievrees	145
4.4.	Is de theorie van de sociale activering nu 'bewezen'?	148
5.	(Grenzen aan) implicaties van sociale facilitatie en sociale inhibitie	149

Impliciete sociale invloed	153
1. Inleiding: even wat misverstanden opruimen	154
1.1. Autonomoos denken en handelen is verkieslijk	154
1.2. Je blijft autonoom of je doet wat ze van je willen	155
1.3. Jouw invloed versus mijn gezond verstand en mijn geweten	155
2. Meerderheidsinvloed	156
2.1. Het basisparadigma van Asch	156
2.2. Determinanten van meerderheidsinvloed	160
3. Minderheidsinvloed	165
3.1. Hoe kan een minderheid invloed uitoefenen?	166
3.2. Het basisparadigma van Moscovici	167
4. Meerderheid versus minderheid: fundamenteel verschillend?	169
 Expliciete sociale invloed	 173
1. Van impliciete naar expliciete sociale invloed	173
1.1. Milgrams drijfveren	174
1.2. Een ondoorzichtig onderzoeksprogramma	176
2. Van Milgrams idee tot het 'finale vooronderzoek'	178
2.1. De oorspronkelijke procedure	178
2.2. Het schokapparaat	180
2.3. De resultaten van het 'finale vooronderzoek'	182
3. De 'officiële' Milgramstudies	183
3.1. De psychologische nabijheid van de leerling	186
3.2. De kwetsbaarheid van de leerling	188
3.3. Het geslacht van de deelnemers	189
3.4. De 'uitstraling' van de leerling en de opdrachtgever	190
3.5. De psychologische nabijheid van de proefleider	190
3.6. De veiligheidsgarantie van Yale?	191
3.7. Een impliciet sociaal contract?	192
3.8. De rol van het verzoek... en welk of wiens verzoek?	193
3.9. Ik ben maar een radertje...	196
4. De 'verdwenen' en de 'dubbele' Milgramstudies	198
5. Ethische vragen over het Milgramonderzoek	200
6. Milgrams 'documentaire'	202
7. Conceptuele replicaties	204
7.1. Meeus & Raaijmakers (1986): administratieve mishandeling	205
7.2. Brief et al. (2000): discriminatie op verzoek	207

7.3.	Bègue en Vezirian (2021): dieren martelen voor de wetenschap	208
7.4.	Terug naar Milgram?	210
8.	Naar een verklaring	210
8.1.	De 'agentic shift'-theorie	211
8.2.	De theorie van de sociale identiteit	212
8.3.	Het gedrag van de proefleider en de leerling	213
9.	Milgram en de Holocaust	213
10.	Impliciete en expliciete invloed: fundamenteel verschillend?	215
11.	Slotbeschouwing	216
Agressief gedrag		221
1.	Hoe valt agressief gedrag te bestuderen?	224
1.1.	De meting van agressie	225
1.2.	De manipulatie van ervaren agressie	227
1.3.	Agressie uitlokken	227
2.	De freudiaanse visie op agressie	228
3.	De frustratie-agressiehypothese	231
4.	Instrumentele conditionering van agressie	233
5.	Provocatie en agressie	236
5.1.	De perceptie van provocatie	236
5.2.	Provocatie en de waargenomen ernst van de schade	238
5.3.	Alleen agressie tegen de provocateur?	240
5.4.	Is de agressie proportioneel aan de provocatie?	242
5.5.	Voelen we ons beter na een agressieve reactie?	243
6.	Agressie, macht en onmacht	246
6.1.	Machtsverlies lokt agressie uit	247
6.2.	Oncontroleerbare aversieve prikkels doen agressie toenemen	248
6.3.	Onmacht maakt vijandige humor leuk	250
7.	Het General Aggression Model en agressieve computerspellen	252
7.1.	Kernmechanismes in het G.A.M.	252
7.2.	Gewelddadige computerspellen: inleidende opmerkingen	255
7.3.	Toetsing van het G.A.M.: gewelddadige spellen lokken agressie uit	263
7.4.	Maar ik voel me helemaal niet agressief!	265
8.	Slotbeschouwing	267

Prosociaal gedrag	273
1. Methodologie van onderzoek over prosociaal gedrag	274
2. Waarom vertonen mensen prosociaal gedrag?	275
2.1. Prosociaal gedrag als rationele keuze	276
2.2. Het beslissingsmodel van Darley & Latané voor hulp in acute nood	280
2.3. Van General Aggression Model naar General Learning Model	300
2.4. Prosociaal gedrag als het uitoefenen van macht	301
3. De perceptie van prosociaal gedrag	303
4. Slotbeschouwing	305
Attitudes	311
1. Metingen van attitudes	313
1.1. De meting van attitudes met zelfbeschrijvingen	313
1.2. Alternatieven voor zelfbeschrijvingen	317
1.3. Zelfbeschrijvingen, niet-zelfbeschrijvingsmetingen en overt gedrag	321
2. De vorming van attitudes	324
2.1. Zelfperceptie	325
2.2. Klassieke conditionering	326
2.3. Contactconditionering	332
3. Attitudeverandering via gedragsverandering	349
3.1. De cognitieve-dissonantiethorie	350
3.2. Onderzoek geïnspireerd door de cognitieve-dissonantiethorie	352
3.3. Enkele alternatieve theoretische visies	363
4. Slotbeschouwing	365
Stereotypes	371
1. Wat zijn stereotypes?	371
2. Hoe zijn stereotypes te meten?	374
3. Waar komen stereotypes vandaan?	377
3.1. Categorisering als eigenschap van informatieverwerking	377
3.2. Het opbouwen van een (gunstig) zelfbeeld	378
3.3. Het in stand houden van de maatschappelijke status quo	379
4. Stereotypes en de verwerking van informatie over personen	379
4.1. Stereotypes en de identificatie van gedrag	380
4.2. Stereotypes sturen hoe mensen informatie aanvullen	382
4.3. Stereotypes en causale attributie	386

5. Stereotypes bepalen mee hoe we mensen beoordelen	388
6. Stereotypes en overt gedrag	393
7. Wanneer hebben stereotypes invloed?	396
7.1. Concurrerende stereotypes	398
7.2. Stereotypes en de bescherming van het zelfbeeld	400
7.3. Stereotypes niet (meer) kunnen of proberen te onderdrukken	402
8. Stereotypes houden zichzelf in stand	409
8.1. Zelfvervullende voorspellingen	409
8.2. Confirmatorische zoekstrategie	411
8.3. Illusoire correlatie	414
8.4. Zelfstereotypering	415
8.5. Instrumentele conditionering	416
9. Hoe kunnen stereotypes veranderen?	418
10. Slotbeschouwing	419
Sociale vergelijking	425
1. De sociale-vergelijkingstheorie van Leon Festinger	426
2. Kritische evaluatie van de theorie	429
2.1. Enkele conceptueel-theoretische bedenkingen	429
2.2. De empirische basis van de theorie	431
2.3. Hypothetisch-deductieve toetsing	433
3. Een rekbare theorie?	441
3.1. Sociale vergelijking van rijkdom	442
3.2. Sociale vergelijking altijd omwille van zelfevaluatie?	446
3.3. Bij de honden af of in de aap geloged?	447
4. Slotbeschouwing	449
Slotwoord	453
Index	459

Inleiding

Onze levens zijn door duizend onzichtbare draden met elkaar verbonden.

Herman Melville (1819-1891)

1. Wat is sociale psychologie?

Presteren we beter of slechter in aanwezigheid van anderen?

Wanneer zijn we bereid om anderen in noodsituaties te helpen, en wanneer niet?

In welke mate laten we ons leiden door de mening van anderen?

Wat maakt dat mensen zich agressief tegenover elkaar gedragen – of juist niet?

Hoe komt het dat we vooroordelen koesteren en hoe bepaalt dat ons gedrag?

En zijn we nu allemaal machtswellustelingen?

De sociale psychologie is het deelgebied van de psychologie dat zich bezighoudt met sociale invloeden op individueel gedrag en met gedrag van mensen met, voor, over of tegen elkaar. *Gedrag* omvat zowel covert als overt gedrag. Overt gedrag is gedrag dat niet alleen de handelende persoon zelf maar ook anderen rechtstreeks kunnen waarnemen. Zeggen dat iemand verstandig is, is bijvoorbeeld overt gedrag: iedereen die erbij is, kan het horen. Covert gedrag is gedrag dat alleen de handelende persoon zelf rechtstreeks kan waarnemen. Hiertoe behoren denkprocessen, affectieve toestanden (gevoelens, stemmingen), motivaties (voorkeuren, afkeren) en percepties van interne en externe toestanden. Erover nadenken hoe verstandig iemand is, is bijvoorbeeld covert gedrag.

Zoals alle gedragswetenschappen streeft de sociale psychologie ernaar gedrag correct te beschrijven en te verklaren, en de gevolgen ervan te achterhalen. Sommige thema's uit de sociale psychologie worden ook door andere disciplines bestudeerd. Cognitief-psychologen bestuderen bijvoorbeeld ook denkprocessen. Het verschil is dat sociaalpsychologen in zulke thema's geïnteresseerd zijn voor zover het bestudeerde gedrag of de bestudeerde oorzaken en/of gevolgen van sociale aard zijn.

Sommige onderzoekers maken een onderscheid tussen fundamentele en toegepaste sociale psychologie. Wat ze *fundamentele sociale psychologie* noemen, gaat over algemene principes van sociaal gedrag of over sociale invloeden op gedrag. Het betreft dan ‘fundamenteel’ of theoriegericht onderzoek. Wat ze *toegepaste sociale psychologie* noemen, gaat over het gebruik van inzichten uit de fundamentele psychologie om maatschappelijke of persoonlijke problemen op te lossen. Ook de toetsing van algemene principes in concrete situaties en onderzoek over effecten en neveneffecten van mogelijke oplossingen voor maatschappelijke en persoonlijke problemen horen daarbij. Het onderzoek is dan ‘toegepast’ of praktijkgericht. Zo worden sociaalpsychologische inzichten toegepast om gezondheidsgedrag, economisch gedrag en gedrag in organisaties te begrijpen en om problemen daarin op te lossen.

Niet iedereen vindt het onderscheid tussen fundamentele en toegepaste sociale psychologie zinvol. Veel onderzoeken hebben zowel fundamentele als toegepaste aspecten. De wens om maatschappelijke problemen te begrijpen en op te lossen kan sociaalpsychologen inspireren om fundamenteel onderzoek te doen, en fundamenteel onderzoek is vaak toepasbaar. Bovendien kan onderzoek gericht op het blootleggen van fundamentele principes in een ‘toegepaste’ context plaatsvinden. Sommige onderzoekers vinden de opdeling fundamenteel-toegepast onderzoek daarom onnodig en zelfs kunstmatig.

1.1. Uitgangspunten van de sociale psychologie

Een uitgangspunt van de sociale psychologie is dat de situatie waarin iemand zich hier en nu bevindt het (sociaal) gedrag van die persoon sterk beïnvloedt. Die nadruk op situationele determinanten betekent niet dat sociaalpsychologen dingen als biologische factoren, de culturele context of iemands ontwikkeling onbelangrijk achten. De invloed daarvan wordt echter bestudeerd in andere psychologische disciplines, zoals de *differentiële psychologie*, de *ontwikkelingspsychologie*, de *culturele psychologie*, de *biologische psychologie*, de *gedragsgenetica* en de *evolutionaire psychologie*.

Veel sociaalpsychologen zijn van mening dat *experimenteel onderzoek* bij uitstek geschikt is om causale relaties te toetsen. Dat betekent niet dat ze andere methodes afwijzen. Bij sommige thema's zijn experimenten praktisch onmogelijk of ethisch onwenselijk. Wel spelen veld- en laboratoriumexperimenten een belangrijker rol in de sociale psychologie dan in veel andere gedrags- en maatschappijwetenschappen.

Van oudsher zijn veel sociaalpsychologen ervan overtuigd dat dieronderzoek nuttig kan zijn om menselijk gedrag te begrijpen. Als verschijnselen die bij mensen voorkomen ook optreden bij dieren, kan dat interessante informatie opleveren over de algemeenheid van die verschijnselen of zelfs over de mechanismen waarop ze kunnen berusten. Stel dat een psycholoog vaststelt dat Vlaamse studenten boos zijn als iemand anders beter beloond wordt voor hetzelfde werk. De psycholoog wil weten hoe algemeen dat verschijnsel is en waardoor het komt. Stel nu dat het ook optreedt bij honden of bij apen. Iedereen zal het erover eens zijn dat die meer verschillen van Vlaamse studenten dan dat mensen onderling kunnen verschillen (sommigen zullen zich misschien zelfs beledigd voelen als ze horen dat 'hun' gedrag ook bij honden of apen bestudeerd wordt). Iedereen zal het er ook over eens zijn dat de manier waarop een hond of een aap met ongelijkheid omgaat allicht niet afhangt van een menselijke cultuur of van de tijdsgeest. Als zij 'in staking' gaan als ze benadeeld worden, wijst dat er dus op dat een bepaalde opleiding, cultuur of tijdsgeest niet nodig is voor die reactie. Het betekent ook dat de verklaring niet noodzakelijk te maken heeft met de levensomstandigheden van studenten in een bepaalde tijd, een bepaalde geografische omgeving, of een bepaalde culturele context. Vanzelfsprekend kan de manier waarop mensen op ongelijkheid reageren bijkomende of zelfs heel andere oorzaken hebben, die bij andere soorten geen rol spelen. De vaststelling dat een verschijnsel zowel bij mens als bij dier optreedt, doet onderzoekers wel rekening houden met de *mogelijkheid* van een gemeenschappelijk mechanisme.

Ten slotte gaan sociaalpsychologen ervan uit dat één afzonderlijk onderzoek, hoe spectaculair het ook is, op zich weinig kennis oplevert. Onderzoek ontleent zijn waarde deels aan hoe het zich verhoudt tot ander onderzoek. Is iets één keer in specifieke omstandigheden vastgesteld? Of leverde ander onderzoek met een gelijkaardige methode dezelfde resultaten op? En als het andere resultaten opleverde, zijn er dan aanwijzingen hoe dat komt? Waren er verschillen in de manier waarop of de omstandigheden waarin de studies uitgevoerd zijn? Of is er reden om aan te nemen dat de uitkomst van het eerste onderzoek een toevalstreffer was? Er bestaan statistische technieken om de resultaten van meerdere studies over een onderzoeksvraag te vergelijken en om op grond van de combinatie ervan – gewogen in functie van de kwaliteit en de omvang van het onderzoek – de grote lijnen te distilleren. Die grote lijnen zijn interessanter dan eenmalige resultaten.

Een studie kan waardevol zijn omdat ze de aanzet geeft voor belangrijk vervolgonderzoek en daardoor de ontwikkeling van een nieuwe onder-

zoekslijn stimuleert. Ze kan een eerder aangetoond verschijnsel opnieuw aantonen, wat de kans verhoogt dat het de eerste keer geen toevalstreffer was. Ze kan ook een verschijnsel aantonen in nieuwe omstandigheden of de grenzen van een bekend verschijnsel aan het licht brengen. Daarnaast ontleent onderzoek zijn waarde aan de samenhang met een of meerdere theorieën. Een studie kan een rol spelen bij de opbouw van een theorie of de toetsing ervan. Ze kan uitgevoerd zijn om een methodologische kritiek op ander onderzoek te weerleggen of te onderbouwen, waardoor de theorie beter getoetst wordt. Ze kan laten zien dat een theorie bijgesteld moet worden of zelfs verworpen.

Wie leert denken als een sociaalpsycholoog stelt zich dus niet tevreden met het kunnen uitleggen, en zelfs niet met het kunnen bedenken, van 'leuke experimenten'. Die tracht te begrijpen hoe een bevinding zich verhoudt tot die van ander onderzoek en welke rol een onderzoek speelt in de opbouw en toetsing van theoretische kennis. Omdat dit boek als doel heeft lezers te leren denken als een sociaalpsycholoog, heeft dat implicaties voor de vragen die in dit boek aan bod komen en voor de manier waarop dat gebeurt. Deze implicaties komen aan bod in sectie 2 van dit hoofdstuk.

1.2. De relatie tussen sociale psychologie en mensenkennis

In vergelijking met exacte wetenschappen kampen maatschappij- en gedragswetenschappen, waaronder de sociale psychologie, met een specifiek probleem. Ze bestuderen het gedrag van mensen, terwijl degenen aan wie de bevindingen worden voorgesteld ook mensen zijn. Iedereen in het 'publiek' heeft dus ervaring met het gedrag en vaak een mening over de oorzaken en de gevolgen ervan. Onderzoekresultaten kunnen daarmee overeenkomen of ertegen ingaan.

Komen bevindingen overeen met wat mensen op grond van hun ervaring en 'gezond verstand' menen te weten, dan vinden ze een onderzoek vaak nutteloos. Zij 'wisten het' al zonder tijdrovend werk (vaak met de kwalificatie 'waar de belastingbetaler zoveel voor betaalt'). Die indruk kunnen ze al hebben als het onderzoek iets aan het licht brengt over dingen waar ze nog nooit over hadden nagedacht. Dat komt omdat mensen zich, zodra ze iets weten, moeilijk kunnen voorstellen hoe het was toen ze het nog niet wisten. Als ze weten hoe iets afloopt (in dit geval: wat het onderzoek laat zien) denken ze dus gemakkelijk dat ze het 'altijd al wisten' en 'dat het te verwachten was'. Deze *hindsight bias* of terugblikvertekening (*I knew it all along*-fenomeen)

maakt dat ook heel nieuwe bevindingen soms oud of banaal lijken (Christensen-Szalanski & Willham, 1991; Guilbault et al., 2004).

Gaan resultaten in tegen wat mensen zelf denken, dan concluderen ze vaak niet dat ze het verkeerd voorhadden. In de plaats daarvan nemen ze aan dat het onderzoek niet deugt. Mensen zijn immers geneigd om wat ze zelf bedacht hebben of 'uit eigen ervaring' kennen meer waar te achten dan wat 'van buiten' komt. Soms levert onderzoek bovendien inzichten op die mensen onprettig vinden. In dat geval vinden ze het onderzoek vaak niet alleen slecht bedacht en/of gedaan, maar schrijven ze de onderzoekers ook slechte bedoelingen toe. Ze denken dan dat iemand wel een slecht mens moet zijn om het 'slechte' of het 'domme' in mensen te willen bestuderen, en al helemaal om iets weinig aantrekkelijks aan het licht te brengen.

Soms worden deelnemers aan onderzoek in extreme situaties gebracht die ze in het 'gewone leven' zelden of nooit tegenkomen. Die situaties zetten hen soms aan tot keuzes waar ze niet trots op zijn maar die ze nooit 'spontaan' zouden maken. Soms gebruiken onderzoekers ook allerlei retorische technieken om het belang van hun bevindingen of de methodologische waarde van hun studies groter te doen lijken dan ze is (Corneille et al., 2023). Af en toe komen er zelfs gevallen van onderzoeksfraude aan het licht. Die gaan van de verandering, aanvulling of weglating van gegevens tot het verzinnen van hele dataverzamelingen. Zulke gevallen maken het extra gemakkelijk om 'storende' resultaten af te doen met de bewering 'de onderzoekers zullen dat ook wel listig uitgelokt hebben', 'het moet wel een selectieve weergave van de resultaten zijn' of 'dat zal ook wel frauduleus wezen'.

Mede daarom hebben onderzoekers een morele verantwoordelijkheid die zich niet beperkt tot de deelnemers aan hun onderzoek en tot andere wetenschappers. Ze strekt zich ook uit tot de samenleving. Om te kunnen bijdragen aan de ontwikkeling en verspreiding van inzichten in menselijk gedrag (en zo misschien ook bij te dragen tot een betere en gelukkiger samenleving) moeten onderzoekers ervoor waken het vertrouwen in de wetenschap nietodeloos te ondermijnen. Dat alleen al moet een reden zijn (al zijn er nog andere) om zich strikt aan methodologische en ethische voorschriften te houden.

Het bovenstaande maakt hopelijk duidelijk dat het onderscheid tussen psychologie en intuïtieve mensenkennis niet is dat inzichten uit onderzoek altijd 'waar' zijn en inzichten uit persoonlijke ervaring 'onwaar'. Het verschil

ligt in de manier van kennisverwerving en de kritische reflectie daarop. In het dagelijks leven zijn we al blij als we een intellectueel bevredigende verklaring voor iemands gedrag bedenken. Psychologen zijn daar niet tevreden mee, maar willen de door hen bedachte verklaring toetsen. Bij die toetsing volgen ze afgesproken regels over de manier waarop onderzoek moet verlopen en de manier waarop gegevens moeten worden geanalyseerd en geïnterpreteerd. De onderzoekspraktijk gaat bovendien gepaard met een kritische reflectie op de gehanteerde methodes, wat inhoudt dat ze de beperkingen ervan expliciet erkennen en trachten bij te dragen aan de ontwikkeling van nog betere methodes.

1.3. De rol van waarden in de sociale psychologie

In ons gedrag met, tegen en voor anderen spelen waarden een belangrijke rol – of we vinden althans dat ze dat zouden moeten doen. Waarden spelen ook een rol in de studie van sociaal gedrag. Dat komt deels omdat onderzoekers ook maar mensen zijn, en dus zelf onderdeel van wat ze bestuderen. Onderzoekers zouden de waarden die van invloed zijn op hun onderzoek expliciet kunnen maken. Wie de betekenis en de waarde van hun onderzoek probeert te beoordelen, zou dan de mogelijk vertekende rol van die waarden in rekening kunnen brengen. Onderzoekers zijn zich echter niet altijd bewust van de invloed van hun waarden op hun werk en als ze zich er wel van bewust zijn, zijn ze niet altijd bereid om dat mee te delen. Voor wie sociaalpsychologisch onderzoek bestudeert, is het daarom belangrijk te weten hoe waarden een rol kunnen spelen in onderzoek en theorievorming.

Om te beginnen bepalen iemands waarden soms mee welke thema's die onderzoekt. Zo bestudeerde Solomon Asch (1907-1996) sociale beïnvloeding omdat hij overtuigd was van de menselijke autonomie en onderzoek wilde weerleggen dat mensen voorstelde als kuddedieren. John Darley (1938-2018) en Bibb Latané (1937-) bestudeerden (niet-)helpen in noodsituaties omdat ze geschokt waren door (onjuiste) mediaberichten over een moord met vele passieve getuigen. Ook de cultuur en de tijdsgeschiedenis spelen een rol. Ze bepalen niet alleen mee aan welke thema's onderzoekers denken, maar ook hoe welwillend wetenschappelijke publicatiekanalen en de media tegenover thema's staan en hoe kansrijk aanvragen voor onderzoeksfinanciering zijn.

Waarden bepalen ook mee hoe psychologen gedrag beschrijven. Veel gedrag kan op meerdere manieren geëtiketteerd worden. Het gekozen etiket bepaalt

mee de keuze van vragen die onderzoekers erover stellen. Neem het fictieve voorbeeld van een student die in een college zingend een vraag stelt. Wie dat 'humor' noemt, zal misschien onderzoeken hoe humor de sfeer in de collegezaal ten goede komt en hoe ze bevorderd kan worden. Wie het 'storend' noemt, gaat misschien op zoek naar de oorzaken van de vermeende behoefte aan aandacht van de student en naar maatregelen die professoren kunnen nemen om storend gedrag te ontmoedigen.

Sommige onderzoekers leiden adviezen af uit hun werk. Hun waarden bepalen mee welke adviezen dat zijn. Conclusies en aanbevelingen zijn echter van elkaar te onderscheiden. Vaststellen dat mensen in een bepaalde situatie een bepaald gedrag vertonen is nog iets anders dan het gedrag goed- of afkeuren. Zelfs als onderzoek suggereert dat het gedrag een gevolg heeft dat vanuit een bepaald standpunt wenselijk of onwenselijk is, wil dat nog niet zeggen dat de onderzoekers het gedrag goed- of afkeuren. Het gevolg is vanuit een ander standpunt misschien helemaal niet (on)wenselijk, of hetzelfde gedrag kan ook heel andere gevolgen hebben.

Neem de vaststelling dat mensen zich agressiever gedragen na een gewelddadig dan na een niet-gewelddadig computerspel. Mensen kunnen daardoor denken dat sociaalpsychologen tegen gewelddadige computerspellen zijn. Die gedachte steunt op een reeks veronderstellingen die niet noodzakelijk kloppen. Een ervan is dat sociaalpsychologen die een agressieverhogend effect vaststellen van computerspellen a) aannemen dat hun bevindingen te veralgemenen zijn naar allerlei vormen van agressie in allerlei situaties, b) alleen de mate waarin de spellen agressie uitlokken van belang achten, en niet mogelijke andere effecten (zoals de mate waarin ze spelers laten oefenen met strategisch denken, ruimtelijk inzicht of samenwerken) en c) negeren dat andere bezigheden misschien nog meer agressie uitlokken.

Kortom, soms nemen mensen al te snel aan dat sociaalpsychologen ethische of praktische aanbevelingen verbinden aan hun resultaten. Vaak worden die resultaten dan ook bekritiseerd op grond daarvan in de plaats van op grond van de methode, de zorgvuldigheid waarmee ze is toegepast en de mate waarin het onderzoek bijdraagt tot inzicht in het gedrag. De sociale psychologie gaat echter over *welke principes ons gedrag sturen, welke gevolgen sociaal gedrag heeft en welke gevolgen bepaalde al dan niet zelfgekozen omstandigheden hebben op specifiek omliggende, meetbare dimensies van gedrag*. Het staat ieder vrij om die kennis te gebruiken bij morele en praktische keuzes – maar wat die keuzes zijn, hangt af van de eigen normen en waarden.

2. Doel en inhoud van dit boek

Het doel van dit boek is te laten zien hoe sociaalpsychologen nadenken over gedrag. Wat meer ambitieus gesteld is het doel lezers te leren denken als een sociaalpsycholoog. Dat vereist kennis over de discipline zoals ze zich heeft ontwikkeld, maar ook en vooral over de manier waarop sociaalpsychologen onderzoek doen en theorieën ontwikkelen en toetsen. Hoe stellen ze vragen? Wat bepaalt of ze onderzoeken meer of minder waardevol achten? Welke strategieën gebruiken ze om theorieën te bouwen en de waarde ervan te beoordelen? Die methodologische kennis is niet alleen nodig om zelf bij te dragen aan de sociale psychologie, maar ook om vakliteratuur te evalueren en om (soms ophefmakende) berichten in de media over sociaalpsychologische bevindingen te analyseren.

De meeste leerboeken bieden een overzicht van alle vragen die sociaalpsychologen zich stellen. Het doel van dit boek is echter een manier van denken te laten zien. In tegenstelling tot sommige andere leerboeken behandelt dit boek dus niet zoveel mogelijk thema's oppervlakkig, maar een selectie van thema's diepgaand. Er is geprobeerd om de 'grote thema's' te behandelen: vragen waar onderzoekers al lang mee worstelen en waarover veel onderzoek werd en wordt gedaan. Sommige thema's komen mede aan bod omdat ze didactisch waardevolle voorbeelden opleveren van de wetenschapspraktijk. Ze illustreren hoe theorieën ontwikkeld en getoetst worden, hoe wetenschappelijke discussies verlopen of hoe een kritische benadering soms nieuw licht werpt op 'klassieke' theorieën of studies. Andere thema's staan in dit boek omdat er controverse over bestaat of omdat ideeën erover, terecht of onterecht, tot het culturele erfgoed zijn gaan behoren. Er zijn geen 'toegepaste' hoofdstukken over sociaalpsychologische aspecten van gezondheidsgedrag, organisaties of economisch gedrag. Het is immers nuttiger om een kennismaking met de sociale psychologie te structureren rond basistheorieën en -inzichten; wie die basiskennis verworven heeft, kan ze zelf op allerlei domeinen toepassen – en zal zien dat dezelfde theorieën en bevindingen in al die domeinen telkens weer opduiken.

Zelfs met deze criteria drongen zich keuzes op. Wie traditionele studieboeken gewend is, zal vruchteloos zoeken naar hoofdstukken over intieme relaties, groepsdynamica, relaties tussen groepen of gender- en cultuurverschillen. Dat betekent niet dat die thema's onbelangrijk zijn. De sociale psychologie is echter niet een huis met vele kamers, maar een hele stad met vele huizen. Evenmin als iemand bij een eerste bezoek aan een stad alles kan

zien, is het niet doenbaar en zelfs niet wenselijk om al die huizen bij een eerste bezoek te (willen) verkennen.

Nog een gevolg van het doel lezers kennis te laten maken met een manier van denken, is dat ik bij de bespreking van onderzoek niet gestreefd heb naar een soort uitstalraam met alleen recente of indrukwekkende studies met gesofisticeerde apparatuur en spectaculaire resultaten. Elk hoofdstuk volgt hele onderzoekslijnen, vaak vanaf de eerste baanbrekende studies. Naast recent onderzoek komen dus ook studies en theorieën aan bod die voor een lezer van nu 'oud' kunnen lijken. Natuurlijk bevat dit boek ook spannende en soms ingenieuze experimenten (dat is ook een deel van de charme van de sociale psychologie), en natuurlijk verwijst het naar recente publicaties. Wie klassieke studieboeken bestudeert, merkt echter dat auteurs inzichten soms illustreren met recente replicaties in de plaats van met het oorspronkelijke, grensverleggende onderzoek. Hun literatuurlijst wekt de indruk dat de sociale psychologie bij wijze van spreken gisteren begonnen is – en dit terwijl alleen weten waar theorieën en onderzoekslijnen vandaan komen echte kennisopbouw mogelijk maakt. Een ondertussen overleden hoogleraar sociale psychologie had de ironische spreuk 'Een paar maanden in het laboratorium kunnen je gemakkelijk een paar uur in de bibliotheek besparen' aan de deur van zijn bureau gehangen. Ik hoop dat dit boek, vooral voor die lezers die zichzelf ook tot sociaalpsycholoog ontwikkelen, de deur opent naar de bibliotheek van de sociale psychologie.

Literatuur

- Christensen-Szalanski, J. J., & Willham, C. F. (1991). The hindsight bias: A meta-analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 48(1), 147-168.
- Corneille, O., Havemann, J., Henderson, E. L., IJzerman, H., Hussey, I., Orban de Xivry, J. J., Jussim, L., Holmes, N. P., Pilacinski, A., Beffara, B., Carroll, H., Outa, N.O., Lush, P., & Lotter, L. D. (2023). Beware 'persuasive communication devices' when writing and reading scientific articles. *Elife*, 12, e88654.
- Guilbault, R. L., Bryant, F. B., Brockway, J. H., & Posavac, E. J. (2004). A meta-analysis of research on hindsight bias. *Basic and Applied Social Psychology*, 26(2-3), 103-117.

Methodes van sociaal-psychologisch onderzoek

Als we wisten wat we aan het doen waren, zou het geen onderzoek heten, of wel?

Albert Einstein (1879-1955)

Onderzoek is zien wat iedereen heeft gezien, en denken wat niemand anders heeft gedacht.

Albert Szent-Gyorgyi (1893-1986)

Wie zich grondig in onderzoeksmethodes wil verdiepen, kan daar allerlei gespecialiseerde handboeken over vinden. Studenten met sociale psychologie in hun programma krijgen ook opleidingsonderdelen over onderzoeksmethodes. Een hoofdstuk over onderzoeksmethodes lijkt in een boek als dit daarom misschien overbodig. Om de studies die in de volgende hoofdstukken aan bod komen goed te begrijpen, is het echter belangrijk om van meet af aan zicht te hebben op de kwaliteiten en beperkingen van diverse methodes. Het is ook belangrijk om de verschillende rollen die onderzoek kan hebben in de kennisopbouw goed te begrijpen, net als de methodologische vaktermen die bij de beschrijving van onderzoek te pas komen. Ook voor wie al vertrouwd is met methodes van sociaalpsychologisch onderzoek is dit hoofdstuk belangrijk, want het frist belangrijke kernconcepten en -gedachten op.

Dit hoofdstuk biedt geen volledig, laat staan een gedetailleerd overzicht van alle in de sociale psychologie gebruikte methodes. Het licht alleen die methodes toe die nodig zijn om het onderzoek in de latere hoofdstukken te begrijpen. Deze methodes worden geïllustreerd met studies over het helpen van medemensen in nood. Wanneer doen we iets voor anderen, ook als het ons iets kost? Welke keuzes maken we als eigenbelang en het belang van anderen met elkaar botsen? Dit hoofdstuk behandelt deze vragen niet uitputtend, maar laat zien hoe ze bestudeerd worden en welke implicaties de eigenschappen van de gehanteerde methodes hebben voor een kritische evaluatie van de verkregen kennis.

1. Observatie

Wie zich afvraagt hoe mensen zich in bepaalde situaties gedragen, kan die situaties opzoeken en het gedrag van mensen erin observeren. Dat kan door hun gedrag hier en nu te observeren, of door fysieke of administratieve sporen te zoeken van eerder gedrag. Wie zich bijvoorbeeld afvraagt of mensen evenveel overhebben voor slachtoffers van natuurrampen en van oorlogen kan nagaan of acties ten voordele van slachtoffers van natuurrampen en acties ten voordele van slachtoffers van gewapende conflicten evenveel opgeleverd hebben.

Een sterkte van observatieonderzoek is dat de *ecologische validiteit* gegarandeerd is. Deze technische term slaat op de mate waarin onderzoek conclusies toelaat over ‘natuurlijk’ gedrag van mensen in ‘echte’ situaties. Bij onderzoek dat rechtstreeks over ‘natuurlijk’ gedrag van mensen in hun ‘echte’ omgeving gaat, staat dat natuurlijk niet ter discussie. Dat het bij andere soorten onderzoek wel een probleem kan zijn, zal duidelijk worden wanneer we andere vormen van onderzoek bespreken.

Een beperking van observatieonderzoek is dat het specifieke gedrag waarin een onderzoeker geïnteresseerd is, soms zeldzaam is en dus zelden te observeren valt. Het is daardoor mogelijk dat de onderzoeker zeer lang moet observeren om bruikbare gegevens te krijgen. Wie zich afvraagt hoe bereid mensen zijn om in het water te springen om een medemens uit een te water geraakte auto te redden kan bij een rivier gaan wachten tot dergelijke noodgevallen zich voordoen. Gelukkig zal die meestal lang moeten wachten voordat er ook maar één ongeluk gebeurt, laat staan dat er getuigen bij zijn die de inzittenden in principe kunnen redden (de kans is reëel dat de onderzoeker dat zelf zou moeten doen). Ook schijnbaar ‘alledaags’ gedrag doet zich lang niet zo vaak voor als een onderzoeker nodig heeft om het te onderzoeken. Wie bijvoorbeeld wil bestuderen hoe mensen reageren als iemand voordringt in een wachtrij bij een kassa, zal ook al behoorlijk wat tijd bij een kassa of loket moeten doorbrengen.

Een andere beperking van observatieonderzoek is dat conclusies over de oorzaken van het gedrag zeer moeilijk te trekken zijn. Dat komt omdat elke situatie op talloze dimensies verschilt van elke andere situatie. Een onderzoeker kan bijvoorbeeld observeren dat een jonge vrouw op een warme zomerdag een vriend uit zee redt, maar dat een zakenman op een ijskoude avond niet in een rivier springt om een automobilist te redden. Er is dan

geen zinnige uitspraak mogelijk over de oorzaken van dat verschil. Het weer? De temperatuur van het water? Of de getuige de drenkeling kent? Hoe goed de getuige kan zwemmen? Het landschap? Het tijdstip? Het aantal andere getuigen? Een onderzoeker zou schier ontelbare observaties in allerlei omstandigheden nodig hebben om daar een conclusie over te trekken.

2. Zelfbeschrijvingen

Sommige theorieën gaan over covert gedrag, zoals attitudes of stereotypes die mensen kunnen hebben. Ook als het te verklaren gedrag zelf niet covert is, verwijzen concepten in veel theorieën naar coverte processen. De verleiding bestaat om voor de beschrijving van het gedrag en de toetsing van die theorieën een beroep te doen op wat mensen er zelf over zeggen of schrijven. Vragen waarom mensen doen wat ze doen, lijkt inderdaad de simpelste manier om toegang te krijgen tot covert gedrag. Ook om zeldzaam overt gedrag te bestuderen is het gebruik van zelfbeschrijvingen aantrekkelijk. Wie wil weten wanneer mensen slachtoffers van ongevallen of misdrijven helpen, kan bijvoorbeeld vragen in welke omstandigheden ze ooit getuige zijn geweest van een ongeval of misdrijf en wat ze dan hebben gedaan.

De kracht van onderzoek met zelfbeschrijvingen schuilt in het feit dat je vragen kunt stellen over eender wat, ook over gedrag dat je als onderzoeker zelden (of niet) kunt observeren. Die kracht is tegelijk een zwakte. Als je vragen kunt stellen over eender wat, kun je ook vragen stellen over situaties die mensen nooit meemaakt hebben en allicht nooit gaan meemaken. De ecologische validiteit is dan problematisch, en de kennis die je opdoet kan schijnkennis zijn. Om een valide zelfbeschrijving op te leveren moet er bovendien aan drie voorwaarden voldaan zijn: de ondervraagde moet (de oorzaak van) het gedrag *kunnen* beschrijven, de ondervraagde moet dat *willen* beschrijven en de ondervraagde moet de *gelegenheid* krijgen om het te beschrijven. Die voorwaarden zijn soms, maar niet altijd vervuld.

2.1. De beperkingen van zelfbeschrijvingen

2.1.1. (Nog nooit over nagedacht maar) dit zou ik doen (nu ja, dat denk ik)

Wat zou je doen als je je droom kon vervullen om een dag in het ruimtestation ISS te verblijven, maar dan wel samen met iemand met wie je al lang

een conflict hebt? En wat als het om een week ging, een maand of een jaar? Wie die vragen krijgt, zal allicht een antwoord proberen te geven. Het is zelfs mogelijk dat veel mensen gelijkaardige antwoorden geven, en dat die antwoorden systematisch variëren met de vermelde duur van het verblijf. Een onderzoeker kan dan de indruk krijgen iets te ontdekken over hoeveel sociaal ongemak mensen willen verdragen om iets geweldigs te kunnen doen.

ISS bezoeken is echter voor vrijwel iedereen onbereikbaar. Veel mensen zouden het (vreemd genoeg?) niet eens willen. Heel weinig mensen hebben dus nagedacht over de vraag hoe het moet zijn om daar met gespannen verhoudingen om te gaan. Zelfs astronauten hoeven niet te piekeren over lastige medereizigers, want ze worden mede geselecteerd op basis van hun sociale vaardigheden. Kortom, het onderzoek zou ecologische validiteit missen. De resultaten zouden weinig of niets vertellen over gedrag dat mensen vertonen in het 'echte' leven.

Een belangrijk probleem met vragenlijsten met een gebrekkige ecologische validiteit is dat mensen niet gauw zeggen 'dat kan ik me niet voorstellen' of 'dat zal ik nooit meemaken'. In de plaats daarvan doen ze hun best om de vraag te beantwoorden. Ze zetten hun verbeelding aan het werk en letten op elk klein detail in de vraagstelling op zoek naar een aanwijzing voor wat een zinnig antwoord kan zijn. Je verwerft als onderzoeker dan schijnkennis. De verworven 'inzichten' kunnen allerlei richtingen uitgaan, afhankelijk van kleine variaties in de verwoording van je vraag. Een bekend voorbeeld is het trolleydilemma, waarbij mensen zich voorstellen dat ze een groep mensen kunnen redden door één persoon op te offeren. De vraag die ze krijgen is wat ze zouden doen. Honderden studies over moreel gedrag hebben gebruikgemaakt van diverse varianten van dit trolleydilemma (bv. Nasello & Triffaux, 2023). Afhankelijk van hoe het dilemma ingekleed is, vinden de meeste mensen dat ze de persoon moeten opofferen of dat ze dat niet mogen doen. Heel weinig mensen moeten echter ooit beslissen of ze iemand willen opofferen voor een groep anderen. Morele kwesties waar mensen wel vaak mee te maken krijgen, gaan over de afweging van hun eigenbelang tegenover de belangen van anderen... en daar gaat het trolleydilemma dan weer niet over.

2.1.2. Kunnen mensen hun gedrag beschrijven?

Vaak stelt een onderzoeker deelnemers vragen over gedrag in het verleden. Als een deelnemer zich het gedrag of de context ervan niet goed kan herinneren, kan die het gedrag of de context echter niet beschrijven. Soms gaat

onderzoek over oorzaken van of redenen voor gedrag, waarvan de ondervraagde zich niets herinnert en waarvan die zich misschien nooit bewust is geweest. Dan kan die er ook geen valide beschrijving van geven, zelfs niet als het om zeer recent gedrag gaat.

Stel dat een deelnemer in een onderzoek de vraag krijgt waarom die geld gegeven heeft om de nood na een natuurramp te lenigen. Het is mogelijk dat die niet meer weet hoe die tot de beslissing is gekomen. De persoon kan terugkijkend menen een bepaalde reden te hebben gehad ('Ik voelde erg mee met de slachtoffers'), terwijl er in feite iets heel anders meespeelde (zoals schuldgevoel door een eerdere weigering om te storten voor een goed doel). Die andere invloed kan de ondervraagde vergeten zijn, ofwel nooit beseft hebben.

De zojuist besproken problemen zouden beperkt zijn als mensen bij het invullen van een vragenlijst vragen overslaan waarop ze het antwoord niet weten. Het probleem is dat ze dat lang niet altijd doen. Sociale normen schrijven voor dat als iemand je iets vraagt, je zo goed mogelijk probeert te antwoorden. Onder invloed daarvan gokken deelnemers aan onderzoek vaak liever of verzinnen ze ter plekke een antwoord, dan een vraag over te slaan of 'ik weet het niet' te kiezen. Mensen denken bovendien vaak dat ze onderzoekers meer plezier doen met een inhoudelijk antwoord (wat dat dan ook is) dan met 'ik weet het niet'. Ook kunnen mensen vrezen niet heel verstandig over te komen als ze vaak 'ik weet het niet' kiezen.

2.1.3. Willen mensen hun gedrag beschrijven?

Zelfbeschrijvingen zijn zelf gedrag. Ze staan dus net zo goed als ander gedrag onder invloed van situationele factoren. Uit onderzoek over instrumentele conditionering (zie het hoofdstuk over macht en onmacht) is bekend dat veel gedrag onder invloed staat van de gevolgen die gelijkaardig gedrag in het verleden had. Gedrag met aangename gevolgen neemt toe; gedrag met onaangename gevolgen neemt af. Als mensen ervaren hebben dat anderen gunstig of ongunstig reageren op bepaalde zelfbeschrijvingen, zullen ze later dus meer of juist minder geneigd zijn om zich weer op die manier te beschrijven.

Zelfbeschrijvingen lokken vooral reacties van anderen uit als ze over gedrag gaan waar sociale normen over bestaan. Wie zich sociaal wenselijk uitlaat, krijgt waardering; wie zich sociaal onwenselijk uitlaat, afkeuring. Stel dat

iemand weer de vraag krijgt waarom die al dan niet bijgedragen heeft om de nood na een natuurramp te lenigen. Wie dan zegt 'ik heb geld geschonken omdat ik oprecht meeleef met de slachtoffers' of 'ik kon niets geven want ik had net een groot bedrag geschonken aan de slachtoffers van een andere ramp' zal allicht waardering krijgen. Wie zegt 'ik heb geld geschonken omdat ik bewonderd wil worden' of 'ik heb niets gegeven omdat het lijden van de slachtoffers mij niets doet' zal op afkeuring botsen.

Natuurlijk beïnvloeden sociale normen ook ander gedrag dan zelfbeschrijvingen alleen. Wat mensen beweren, is echter van alle soorten gedrag die mensen vertonen het gemakkelijkst naar believen aan te passen. Daardoor zijn zelfbeschrijvingen doorgaans sociaal wenselijker dan andere vormen van gedrag, ook als ze over hetzelfde thema of dezelfde situatie gaan. Voor wie daaraan twijfelt, volgen hier twee opdrachten. De eerste: zeg of schrijf 'dit jaar geef ik elke maand tien euro aan een goed doel'. Gemakkelijk, nietwaar? De tweede opdracht: geef het komende jaar elke maand tien euro aan een goed doel. Veel moeilijker, inderdaad... Juist omdat mensen zelfbeschrijvingen zo gemakkelijk kunnen sturen, kunnen ze die gemakkelijk aanpassen in functie van wat in goede of in slechte aarde zal vallen. Zelfbeschrijvingen zijn dus nog meer dan ander gedrag onderhevig aan sociale wenselijkheid. Het gevolg is dat wat mensen over hun gedrag vertellen vaak sterk afwijkt van hoe ze zich daadwerkelijk gedragen.

Een voorbeeld hiervan is onderzoek van FeldmanHall et al. (2012, Studie 1b) over keuzes die mensen maken als hun eigenbelang botst met het belang van iemand anders. Het eigenbelang was financieel gewin, het belang van de ander was de vrijwaring van fysiek lijden. Over zulke situaties zijn sociale normen helder: lijden vermijden of verlichten gaat voor op financieel gewin. Sociale normen schrijven daarom voor dat mensen geld geven om het lijden van anderen te verzachten.

De onderzoekers vertelden sommige deelnemers dat ze economisch gedrag bestudeerden. Daartoe lieten ze de deelnemers zich inleven in een proef waaraan ze samen met iemand anders zouden deelnemen. Een van de twee zou 20 Britse pond krijgen. De ander zou via elektrodes op een hand 20 elektrische schokken krijgen. Wie geld kreeg, kon per schokbeurt betalen om het leed van de ander te verlichten. Gaf de deelnemer niets, dan kreeg het slachtoffer de geplande schok. Schonk de deelnemer een pond, dan kwam de volgende schok niet. Gaf de deelnemer een deel van een pond, dan werd de schok verhoudingsgewijs lichter. Na afloop kreeg degene die geld had gekre-

gen het resterende bedrag mee naar huis, en dit op basis van een loterij vermenigvuldigd met 1 tot 10. Wie niets gaf, ging dus naar huis met minstens 20 en hoogstens 200 pond. Wie alles gaf, kreeg niets mee. De deelnemers kregen de vraag hoeveel ze dachten te houden als ze in de rol kwamen van de deelnemer die geld kreeg.

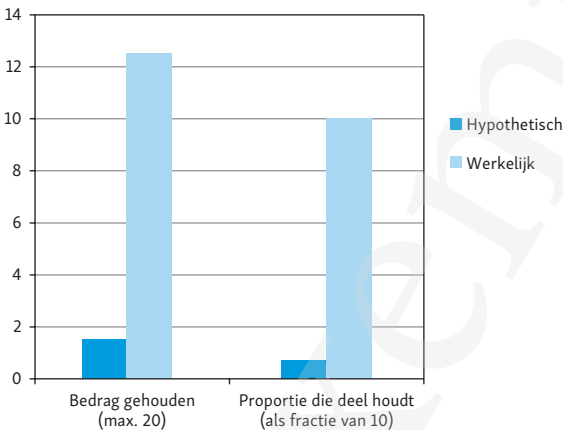
Belangrijk was dat sommige deelnemers de procedure echt doorliepen, waarbij zij altijd degene waren die geld kreeg. De andere persoon was een handlanger van de onderzoekers. Iemand die zich tegenover deelnemers voordoet als mede-deelnemer, maar in feite een door de proefleider bedacht script volgt, noemen we een 'pseudodeelnemer'. In dit onderzoek werd geen moeite gedaan om de indruk te wekken dat de rollen toevallig verdeeld waren; de deelnemers vernamen gewoon dat ze 'uit verschillende groepen deelnemers' kwamen.

Ter geruststelling: de pseudodeelnemer kreeg tijdens de sessie geen echte schokken. De onderzoekers deden er echter alles aan om de werkelijke deelnemers te doen geloven dat de schokken echt waren. De deelnemers zagen hoe de pseudodeelnemer vastgemaakt werd aan een schokapparaat. Vooraf kregen ze zelf een lichte voorbeeldschok, deels opdat ze zich zouden kunnen voorstellen 'wat de ander zou ondergaan', deels om hen te doen geloven dat het apparaat echt werkte. Tijdens de sessie zaten de deelnemer en de pseudodeelnemer in aparte ruimtes, maar de deelnemer zag telkens op een monitor 'hoe de hand van de ander op de schok reageerde'. In feite zag de deelnemer fragmenten van een vooraf opgenomen video. Deze fragmenten toonden de reacties van de hand van de pseudodeelnemer op echte schokken (de assistent moest bij de voorbereiding van de studie dus één keer alle schokken ondergaan – het leven van een onderzoeker gaat niet altijd over rozen). Afhankelijk van het gegeven bedrag zag de deelnemer een hand in rust, een hand die krampachtig samentrok onder invloed van de maximumschok of een van de tussenliggende reacties. Pretests toonden aan dat dit op een geloofwaardige manier reacties op schokken van verschillende intensiteiten toonde.

Om de deelnemers duidelijk te confronteren met hun eigen keuzes, was het onderzoek zo geprogrammeerd dat het keuzescherf telkens drie seconden bleef staan. De deelnemers konden dus ten vroegste na drie seconden bedenktijd ingeven hoeveel ze wilden betalen. Het scherm met de beslissing bleef ook drie seconden staan. Daarna was er een vier seconden durend wachtscherf waarop stond dat de keuze aan het systeem werd doorgegeven.

Pas daarna zagen de deelnemers beelden, gedurende weer vier seconden, van de hand van de pseudodeelnemer. Ze kregen dus ruim de tijd om zich te realiseren wat de gevolgen van hun keuze waren.

De resultaten staan in grafiek M1. De balken aan de linkerkant tonen het gemiddelde bedrag dat de deelnemers zeiden te houden als ze zich de proefsituatie voorstelden en het bedrag dat degenen die de procedure doorliepen echt hielden. De balken aan de rechterkant tonen de proportie deelnemers die minstens een deel van het geld voor zichzelf zeiden te zullen houden (hypothetische situatie) en die daadwerkelijk een deel van het geld hielden.



Grafiek M1 Gemiddeld behouden bedrag en proportie deelnemers die een deel hielden in een hypothetische versus werkelijke situatie (FeldmanHall et al., 2012, Studie 1b).

Wie zich de situatie inbeeldde, beweerde gemiddeld nauwelijks iets voor zichzelf te houden. De andere deelnemer zou dus bijna geen pijn moeten lijden. Wie echt voor de keuze stond, hield gemiddeld meer dan de helft van het bedrag. Meer dan negen op de tien deelnemers beweerden dat ze alles zouden geven om de ander leed te besparen. Alle deelnemers die de procedure echt doorliepen, hielden echter minstens een deel van het geld. Er was dus een grote discrepantie tussen wat mensen zeiden dat ze zouden doen en wat ze werkelijk deden. De deelnemers die enkel een zelfbeschrijving gaven, beweerden dat ze hoogstaander normen zouden volgen dan wat vergelijkbare deelnemers werkelijk deden. Die discrepantie is ook vastgesteld in andere contexten waarover sterke sociale normen bestaan. Mensen beweren dat ze meer geneigd zijn om iets wenselijks te doen en minder geneigd om iets

onwenselijks te doen, dan ze echt doen. Vooral in situaties waar sociale normen over bestaan, is het dus gevaarlijk om uitspraken te doen over gedrag op grond van zelfbeschrijvingen.

Wat als een onderzoeker deelnemers op het hart bindt dat ze eerlijk kunnen antwoorden omdat hun reacties vertrouwelijk en anoniem zijn... En als deelnemers de indruk wekken dat ze dit gaan doen? Ook dan is het probleem niet opgelost. Een onderzoeker weet nooit zeker of deelnemers geloven dat antwoorden anoniem en vertrouwelijk zijn en daarom echt eerlijk antwoorden. Deelnemers zullen vaak knikken of toezeggen oprecht te antwoorden, maar dat betekent niet dat ze het 'menen' en het echt zullen doen. Dat komt omdat er een sociale norm is die voorschrijft dat wie ergens aan meedoet, de spelregels volgt. Mensen zijn dus geneigd om in elk geval de indruk te wekken dat ze dat doen. Overigens zijn mensen niet alleen bekommerd om de indruk die ze maken op anderen, maar ook om het beeld dat ze van zichzelf hebben. Beschamend of onwenselijk gedrag te hebben vertoond of van plan zijn dat te doen kan zeer lastig toe te geven zijn – ook tegenover zichzelf, en zelfs als iemand zich geen zorgen moet maken over mogelijk misbruik van die kennis door onderzoekers.

Stel dat een deelnemer bewust probeert om het eigen gedrag niet anders voor te stellen dan het echt zou zijn en daarom oprecht probeert de eigen zelfbeschrijvingen te 'corrigeren'. Krijg je dan valide gegevens? Niet noodzakelijk. Mensen kunnen foutieve denkbeelden hebben over de mate waarin en de manier waarop hun zelfbeschrijving vertekend kan zijn. Ze kunnen die dan in verkeerde zin bijstellen. Ook dat vonden FeldmanHall et al. (2012, Studie 1a). Zij vroegen aan deelnemers of mensen die de situatie echt meemaakten meer of minder gaven dan wat mensen die de situatie beschreven kregen, zeiden dat ze zouden geven. Bijna driekwart dacht dat mensen meer zouden geven dan ze in hypothetische gevallen zeiden te doen. Wie eigen zelfbeschrijvingen zou bijstellen om discrepanties met 'echt' gedrag op te heffen, zou dus beweren nóg meer geld te doneren (en er nog meer naast zitten).

2.1.4. Kan ik wel (vrijuit) antwoorden wat ik wil?

Het is mogelijk dat iemand die weet wat die gedaan heeft en waarom, dat toch niet kan aangeven omdat het antwoord niet tussen de opties bij een meerkeuzevraag staat. Stel dat iemand precies weet waarom die geld gedoneerd heeft om de slachtoffers van een ramp te helpen, maar dat het een nog-

al persoonlijke reden was (bv. door een vorm van magisch denken hopen dat die goede daad een sollicitatie van later die dag goed zou doen verlopen). De kans is groot dat dit niet tussen de antwoordopties staat en dat de persoon de ‘echte’ reden niet kan aangeven. Het is dan mogelijk dat de deelnemer een van de wel beschikbare opties kiest om toch maar iets te antwoorden – wat natuurlijk tot een vertekening in de resultaten zou leiden. Dit probleem zou beperkt zijn als ze de soms aangeboden optie ‘Anders, namelijk...’ zouden gebruiken. Het kost echter aanzienlijk meer tijd en moeite om zelf een antwoord te formuleren dan om een antwoordoptie te selecteren. Daardoor is het verleidelijk een alternatief te kiezen dat enigszins in de buurt komt en niet de optie ‘Anders, namelijk...’ te kiezen en dan zelf een toelichting te moeten opschrijven.

Een speciaal geval van ‘geen ruimte krijgen’ doet zich voor als er wel een toepasselijke antwoordoptie is, maar als die de indruk wekt dat de respondent tot een extreme en dus problematische groep behoort. Stel dat iemand onderzoekt hoeveel geld studenten jaarlijks schenken aan goede doelen. Stel dat er vijf antwoordopties zijn: tot 100 euro, 101 tot 500 euro, 501 tot 1000 euro, meer dan 1000 euro. Veel studenten hebben zo’n smalle beurs dat 100 euro een heel bedrag is. Zij vallen dus in de laagste categorie. Dat kan vervelend zijn om toe te geven – zeker voor iemand die vindt dat het wenselijk is om veel te geven aan goede doelen. Die kan zich dan schuldig voelen of vrezen te kijk te staan als een egoïst. Of stel dat iemand onderzoekt hoeveel alcohol studenten per week drinken en als opties voorziet: 0, 1-2, 3-4, meer dan 4 eenheden. Er zijn allicht nogal wat studenten die meer dan vier eenheden alcohol drinken. Als ze het hoogste alternatief kiezen, kunnen ze echter vrezen te kijk te staan als iemand met problematisch drinkgedrag of dat ze zichzelf als dusdanig moeten zien. Door het meest extreme antwoordalternatief aan de ‘problematische’ kant te vermijden, besparen mensen zich dergelijke gênante gedachten... Maar het levert een vertekend beeld op van zowel de centrale tendens als de variatie binnen de groep.

2.2. Het nut van zelfbeschrijvingen

Het voorgaande kan de indruk wekken dat sociaalpsychologen zelfbeschrijvingen altijd nutteloos achten. Het vermoeden kan bijvoorbeeld rijzen dat ze hun neus ophalen voor de opiniestudies van sociale wetenschappers. Dat is niet terecht, want er zijn allerlei manieren waarop en omstandigheden waarin zelfbeschrijvingen volgens sociaalpsychologen nuttig zijn.

2.2.1. Zelfbeschrijvingen als inspiratiebron

Zelfbeschrijvingen zijn altijd nuttig als bron van inspiratie voor theorieën. Stel dat een onderzoeker een gedrag observeert en dit gedrag wil verklaren. Om ideeën voor mogelijk te toetsen hypothesen op te doen, kan het nuttig zijn mensen te vragen waarom ze het gedrag vertonen. De onderzoeker kan hun beweringen in een onderzoekbare vorm gieten en ze toetsen. De onderzoeker wint zo dubbel. Enerzijds bieden zelfbeschrijvingen inspiratie met betrekking tot mogelijk relevante processen. Anderzijds ontdekt de onderzoeker in een vroeg stadium van het onderzoeksproject of verklaringen die niet-wetenschappers voor de hand vinden liggen, in dit geval steek houden. Welke theorie een onderzoeker ook ontwikkelt, altijd zullen er kritische vakgenoten zijn die met een alternatief komen. Als het onderzoek de niet-gespecialiseerde media haalt, zullen ook journalisten en mensen uit het brede publiek dat doen. Dan is het interessant als de onderzoeker die al getoetst en eventueel weerlegd heeft.

2.2.2. Zelfbeschrijvingen als voorwerp van onderzoek

Een zelfbeschrijving kan zelf het gedrag *zijn* dat een onderzoeker bestudeert. Veel van wat mensen met, voor en tegen elkaar doen bestaat uit praten en schrijven over van alles en nog wat. Ze vertellen anderen wat zij en derden gedaan hebben, doen of nog hopen te doen. Ze praten en schrijven over wat ze belangrijk vinden in het leven, hun morele normen, wat ze hopen, wensen en vrezen of waar ze spijt van hebben of trots over zijn, wat ze van andere mensen vinden, hoe ze vinden dat de samenleving moet zijn... Al die mededelingen kunnen een niet te verwaarlozen impact hebben op de mensen om hen heen en op henzelf. Het is dus de moeite waard om die communicatie te bestuderen – en niet alleen de inhoud, maar ook *hoe* mensen dingen zeggen of schrijven.

Als je betwijfelt of verbale communicatie wel echte gevolgen heeft, denk dan maar eens terug aan de keren dat iemand iets kwetsends zei of je een compliment gaf. De kans is groot dat je moeiteloos voorbeelden vindt en dat de herinnering je nog altijd niet onverschillig laat. Mogelijk ben je nog een beetje boos of beschaamd over een vernederende opmerking en krijg je nog een warm gevoel als je denkt aan een compliment. Zulke voorbeelden tonen dat wat mensen elkaar zeggen en schrijven geen ‘woorden in de wind’ zijn. Het is alleen al daarom wetenschappelijk waardevol te bestuderen wat mensen beweren over zichzelf en anderen.

Maar wacht eens even, denk je misschien. Zelfbeschrijvingen gaan over de spreker of schrijver, en niet over anderen. Hoezo kan het dan nuttig zijn om die te bestuderen vanwege hun effect op andere mensen? Heel eenvoudig, omdat zelfbeschrijvingen van invloed zijn op hoe anderen de persoon in kwestie zien en bejegenen, en zelfs hoe de persoon in kwestie zichzelf ziet.

2.2.3. Soms zijn vertekeningen beperkt

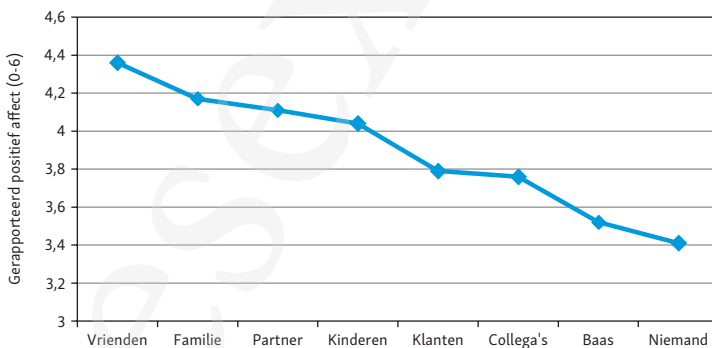
Naarmate mensen minder in hun geheugen moeten graven, zijn geheugenvertekeningen minder een gevaar. Als de vraagstelling en eventuele antwoordopties goed aangepast zijn aan wat mensen mogelijk te vertellen hebben, is de kans ook groter dat die mensen hun gedrag onvertekend beschrijven. Dan nog kunnen er gedragsdeterminanten zijn die mensen niet opgemerkt hebben en dus niet kunnen rapporteren. De problemen zijn echter minder groot dan als ze op basis van hun herinneringen vragen beantwoorden of zich van de categorie 'anders, namelijk...' moeten bedienen.

Mensen zijn ook meer geneigd om waarheidsgetrouw te rapporteren over gedrag waarover geen uitgesproken sociale norm bestaat of waarbij de norm juist voorschrijft dat ze eerlijk antwoorden. Op het eerste gezicht impliceert dit dat zelfbeschrijvingen bij sommige thema's van onderzoek nuttig kunnen zijn, maar onbruikbaar zijn bij andere. Toch volstaat een verandering in de manier waarop vragen gesteld worden soms om normen meer of minder centraal te stellen in het denken van deelnemers.

Neem de vraag met wie mensen het liefst hun tijd doorbrengen. Er is een sociale norm die voorschrijft dat mensen die deel uitmaken van een gezin liefst bij hun kinderen zijn, en na hun kinderen liefst bij hun partner. Anderen (familie, vrienden, collega's...) komen pas daarna. Als je aan ouders vraagt met wie ze liefst samen zijn, stel je inderdaad vast dat ze hun kinderen meestal als favoriet noemen, gevolgd door hun partner (Schwarz et al., 2009). Er bestaat echter geen norm die voorschrijft dat je ervan moet genieten als je je kind schone kleren aantrekt nadat het overgegeven heeft of als je na een slapeloze nacht aan de ontbijttafel met je partner overlegt wie er na het werk boodschappen moet doen. Wie mensen vraagt hoe ze die bezigheden hier en nu beleven, zal vermoedelijk antwoorden krijgen die veel minder een sociale norm weerspiegelen dan wie vraagt hoe ze het gezelschap van dezelfde mensen 'in het algemeen' ervaren.

Er zijn dan ook onderzoekers die mensen via een smartphone op toevallige tijdstippen oproepen om aan te geven wat ze aan het doen zijn en hoe leuk ze dat vinden. Een nadeel van deze *event sampling* is dat het de dagelijkse bezigheden van deelnemers onderbreekt. Het veronderstelt dus een grote bereidheid van de deelnemers om dat te laten gebeuren en dan ook vrij snel te reageren. Een soms meer haalbare aanpak is de *day reconstruction method* (Kahneman et al., 2004). Hierbij krijgen mensen de vraag om de vorige dag te beschrijven en bij elke activiteit aan te geven wat de activiteit was, wanneer ze begon en eindigde, waar ze plaatsvond en wie erbij was. Daarnaast geven ze op schalen aan hoe ze zich voelden. Uit vergelijkingen van gegevens uit globale zelfbeoordelingen met gegevens verkregen via *event sampling* en de *day reconstruction method* blijkt dat de laatste twee vaak vergelijkbare resultaten opleveren, die afwijken van globale zelfbeoordelingen.

In grafiek M2 staan enkele resultaten van onderzoek met de *day reconstruction method*. Het zijn scores voor positief affect, berekend als het gemiddelde antwoord dat deelnemers gaven op vragen hoe blij en warm ze zich voelden en hoezeer ze genoten tijdens de activiteiten (telkens op een schaal van 0 tot 6). De grafiek toont de scores in functie van met wie ze de activiteiten deden. Zoals de grafiek toont, genoten de deelnemers gemiddeld minder van activiteiten met hun kinderen dan van activiteiten met vrienden of andere familieleden dan hun kinderen. Hun partner kwam op de derde plaats, na de vrienden en de overige familie... maar voor de kinderen.



Grafiek M2 Gemiddeld gerapporteerd positief affect tijdens een activiteit als een functie van het gezelschap (Kahneman et al., 2004).

3. Correlationeel onderzoek

Observaties en zelfbeschrijvingen zijn manieren om gegevens te verzamelen. Correlationeel onderzoek dient om verbanden tussen gegevens te detecteren. Het houdt in dat de onderzoeker van twee variabelen berekent in hoeverre die positief of negatief samenhangen. Deze samenhang wordt uitgedrukt in een correlatiecoëfficiënt. De meeste correlatiecoëfficiënten (er zijn er verschillende) kunnen variëren van -1 tot $+1$. Is de correlatie ongeveer 0 , dan is er geen verband. Is de correlatie significant hoger dan 0 , dan is de samenhang positief; is ze significant lager dan 0 , dan is de samenhang negatief. Wat significant hoger of lager dan 0 is, valt statistisch eenvoudig te bepalen.

Stel dat een onderzoeker zich afvraagt of de bereidheid van mensen om geld te doneren aan personen in nood samenhangt met de mate waarin ze de slachtoffers verantwoordelijk houden voor hun eigen situatie. Die kan nagaan hoeveel mensen doneren, vragen in welke mate ze de slachtoffers zelf verantwoordelijk achten voor hun probleem en de correlatie tussen die metingen berekenen. Dat is wat Kogut (2011, Studie 1) deed. Haar onderzoek was in feite ingewikkelder, maar hier is het correlationele deel van belang. Ze gaf deelnemers een tekst over financiële problemen van aidspatiënten te lezen, en liet hen op een schaal van 1 tot 7 aangeven hoe verantwoordelijk de patiënten zelf waren voor de besmetting met hiv, het virus dat aids veroorzaakt. Als de sessie zagezegd afgelopen was, werd hen een donatie gevraagd voor een fonds dat aidsremmers financierde voor deze patiënten. Onopvallend registreerde de onderzoekster hoeveel geld elke deelnemer schonk. Nadien berekende ze de correlatie tussen de bedragen en de mate waarin ze de patiënten zelf verantwoordelijk noemden. Er was een significant negatieve correlatie: hoe meer de deelnemers de patiënten zelf verantwoordelijk achtten voor hun moeilijke situatie, hoe minder geld ze gaven.

Een beperking van correlaties is dat ze niets zeggen over een mogelijk oorzakelijk verband, laat staan over de richting daarvan. Een correlatie zegt met andere woorden dat er een samenhang is, maar niets over de aard van die samenhang. Een negatieve correlatie kan op drie dingen wijzen: (a) een negatief effect van de eerste variabele op de tweede; (b) een negatief effect van de tweede variabele op de eerste; en (c) afhankelijkheid van beide variabelen van een derde factor, die hen in tegengestelde richtingen beïnvloedt. De negatieve correlatie tussen de aan aidspatiënten toegeschreven verantwoordelijkheid voor hun eigen penibele situatie en de bereidheid om hen te steunen kan bijvoorbeeld betekenen dat (a) de mate waarin mensen medemensen

willen helpen negatief beïnvloed wordt door de perceptie dat die zelf verantwoordelijk zijn voor hun problemen, (b) mensen die medemensen minder willen helpen die medemensen daarom zelf verantwoordelijk noemen voor problemen die ze kunnen meemaken (bijvoorbeeld om zich minder schuldig te voelen) of (c) een of andere persoonseigenschap (bijvoorbeeld cynisme of geloof in een rechtvaardige wereld) mensen ertoe aanzet om medemensen in nood zelf verantwoordelijk te achten voor hun problemen en om te weigeren hen te helpen, zonder dat die twee dingen elkaar beïnvloeden. Een correlatie zegt op zich niets over wat het meest waarschijnlijk is.

Problematisch is dat veel mensen desondanks geneigd zijn om een correlatie causaal te interpreteren. Bleske-Rechek et al. (2015) gaven deelnemers bijvoorbeeld beschrijvingen van studies over de relatie tussen gewelddadige computerspellen en agressief gedrag, de relatie tussen zelfwaardering en studiesucces, en de relatie tussen pornogebruik door mannen en hun tevredenheid met hun huwelijk. De helft van de deelnemers las over experimenten (zie verder voor meer informatie over dit type onderzoek, dat causale conclusies toelaat). De andere helft las over correlationele studies. Bij de helft van de deelnemers ging het bovendien over een negatief verband en bij de andere helft over een positief verband. De deelnemers kozen uit zes mogelijkheden telkens de juiste conclusie die uit het net gelezen onderzoek kon worden getrokken. Ze kozen even vaak een causale conclusie als het onderzoek correlationeel was als wanneer het experimenteel was. Uit een verband dat niet overeenkwam met wat deelnemers zelf dachten, trokken ze trouwens ook vaker een verkeerde conclusie dan uit een beschrijving van een verband dat bij hun veronderstellingen paste, ongeacht of het onderzoek correlationeel of experimenteel was. Zo trokken deelnemers vaker een juiste conclusie als de bevinding was dat pornogebruik samenhang met minder huwelijkstevredenheid dan als ze was dat pornografie consumeren samenhang met meer huwelijkstevredenheid.

In het onderzoek van Kogut (2011, Studie 1) is de verleiding groot om te concluderen dat als mensen de indruk hebben dat anderen hun problemen 'zelf gezocht hebben' zij daardoor minder geneigd zijn te helpen. Wie deze interpretatie maakt, trapt echter in de valkuil van een causale interpretatie van een correlatie. Ondanks dat gedrags- en maatschappijwetenschappers die valkuil in theorie kennen, trappen velen erin als een causaal verband intuïtief of op grond van hun favoriete theorie aannemelijk lijkt. Als mensen denken dat A tot B leidt, kunnen ze zich immers erg moeilijk voorstellen dat het B is die tot A leidt, of dat A en B elkaar zelfs helemaal niet beïnvloeden.